

Л.Г.Мельник(Київ)

Обмеження гетьманської влади урядом

Петра I (1708–1710 рр.)

Полтавська битва 27 червня 1709 року докорінно змінила політичну ситуацію в Україні: по-перше, в Гетьманщині закінчилося двовладдя – гетьмана І.Мазепи, який спирався на шведську військову силу, та гетьмана І.Скоропадського, який спирався на підтримку Москви та її військо; по-друге, воєнні дії на території Гетьманщини припинилися й були перенесені за її межі – на землі, підвладні Речі Посполитій (Правобережна Україна), Туреччині (Південна Україна і Молдавія), та Прибалтику; по-третє, після перемоги у Полтавській битві російський абсолютизм зміцнів – цар Петро I та його уряд стали на шлях послідовного обмеження влади гетьмана й суверенітету Гетьманщини.

Водночас, скликаючи Раду й затверджуючи “обрання” на гетьманство Скоропадського, царизм формально зберігав автономний статус Гетьманщини: він мусив рахуватися з наявністю тут корпоративного старшинського землевласницького стану – гаранту стабільності в країні та існуванням 30-тисячного козацького реєстру й

Кількатисячного гетьманського найманського війська[1]. Нарешті, царизм у своїй політиці щодо Гетьманщини мусив брати до уваги й живучість консервативної традиції споміж старшини. Остання, зазначає В.Липинський, в твердім зберіганні місцевої традиції, місцевих “старих прав та вольностей, бачила єдину – з погляду збереження нації і держави – дійсну противагу петербурзькому всенівелюючому та всеоб’єднуючому з Росією напорові на Україну”. Життя показало, продовжує історик, що та консервативна політика, яку репрезентував І.Скоропадський, в тих складних умовах, у яких опинилася Гетьманщина, була єдино доцільною[2].

Перший крок на шляху обмеження прерогатив гетьмана Скоропадського цар Петро I зробив вже під час його обрання. По-перше, Рада 6 листопада 1708 р. відбулася, як і саме “обрання”, при відсутності більшості старшин генеральних і полкових; по-друге, стався небачений раніше факт: гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився від практики укладення нових договірних Статей й навіть не видав новообраному гетьману жалуваної грамоти.

Натомість перед початком обрання гетьмана царський стольник князь Г.Долгоруков виголосив промову, а дяк Посольського приказу М.Родостанов прочитав грамоту царя до “малоросійського народу”, видану 1 листопада 1708 р., у якій Петро I обіцяв “нашим, царського величества, словом” “все вольности, права й привилегии” козацької України “ненарушимо и свято содержать”[3]. Правовий статус новообраного гетьмана Скоропадського фактично визначався у його присязі, яку він прийняв і скріпив власним підписом (текст присяги підписали також присутні на Раді старшини й церковні ієрархи). У ній гетьман давав обіцянку бути “во всяком верном подданстве” у царя і його наступників “со всем малороссийским народом по постановленным статьям” Богдана Хмельницького; гетьман з Військом Запорозьким зобов’язувався воювати “усердно” проти царських ворогів, із “зрадником” Мазепою не мати жодних зносин та “ни к

яким шатостям, и измене, и прелестям отнюдь не склоняться”; гетьман зобов’язувався викорінювати всілякі “злые умыслы” проти царя і Московської держави, доповідати про прояви “шатости” у Гетьманщині[4]. Отже, правовий статус влади гетьмана Скоропадського визначався лише посиленнями на “Статті Богдана Хмельницького”, а фактично гетьман ставив себе у повну підлеглість царя й перебирав на себе невластиві його попередникам поліцейські функції.

Про дійсну політику Петра I стосовно України та її гетьмана засвідчує лист київського губернатора князя Д.Голіцина (який став фактичним провідником політики царя в Україні) до канцлера Г.Головкіна (лютий 1710 р.). У ньому губернатор радить “посеять несогласие между полковниками и гетьманом” та пропонує організувати систему контролю над діями гетьмана, підтримуючи в Україні практику доносительства, загальної підозри й страху[5].

У цій важкій ситуації гетьман Скоропадський, проявляючи лояльність до царя та його політики, все ж, як зазначає Д.Дорошенко, намагався вирішити “тяжке завдання:

рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини...”[6], надсилаючи цареві листи з проханнями відновити старі “права й вольності”, стаючи на захист прав окремих станів країни.

Тривалий час цар відмовлявся, на прохання Скоропадського, затвердити нові Статті, посилаючись на військовий стан, та затримував видачу гетьману інсталяційної (“жалуваної”) грамоти на гетьманство. Невдовзі після Полтавської битви Скоропадський у селі Решетилівці 17 липня 1709 р. звернувся до царя із “Просительными статтями” з 14 пунктів, у яких просив підтвердити автономний статус Гетьманщини та пропонував вирішення ряду нагальних питань: підпорядкування козацьких військ у походах власним старшинам, невтручання воєвод у внутрішні справи Гетьманщини тощо.

31 липня 1709 р. було видано за підписом канцлера Г.Головкіна “Решительный указ” на подані Скоропадським “Статті”. У перших пунктах указу ще раз зазначено, що права й вольності Війська Запорозького регламентуються давнішими договорами з гетьманами й передусім “Статтями Хмельницького”, обіцялося, що Статті гетьману “дадуться впредь, сколько скоро время допустит”. Але цього так і не сталося... Натомість відмовлялося в проханні повернути козацьке військо під час походу під владу наказного гетьмана; правда, зазначалося, що воєводам буде наказано не втручатися у місцеві “суды и расправы”; обіцяли вивести царські війська з українських міст (окрім Полтави). З огляду на розорення країни цар увільнював козацьке військо від походів на один рік.

В той же час, коли готувався цей “Решительный указ”, цар вдався до небувалого раніше у стосунках гетьмана й Москви кроку: з метою постійного контролю за діями гетьмана призначив до нього свого резидента — ближнього стольника А.Ізмайлова. У спеціальній грамоті Скоропадському з цього приводу від 30 липня 1709 р. цар зазначав, що Ізмайлов призначається бути постійно при гетьмані “для наших, великого государя, дел и советов”, а це зроблено через недавні події в Гетьманщині за часів “изменника” Мазепи. Ізмайлову були дані царські “статті” — “явные и тайные” (від 18 — 27 липня 1709 р.). У “явных статтях” (їх було 10) цар наказував стольнику передусім перестерігати будь-які прояви політичного невдоволення в Гетьманщині, слідкувати, щоб гетьман самовільно не призначав на “уряди” старшин, стольник мав встановити нагляд над збиранням податків тощо. Ізмайлов мав наказ змусити гетьмана перенести свою резиденцію до Глухова — ближче до кордону з Росією. У трьох “секретных” пунктах Ізмайлову надавалося право встановити таємний нагляд над гетьманом і старшиною[7].

Отже, у 1708 — 1709 рр. царизм вперше здійснив два радикальних заходи щодо різкого обмеження автономії

України та влади гетьмана: провів так звані “вибори” гетьмана при відсутності більшості старшин й без укладення відповідних договірних Статей і видачі йому Жалуваної грамоти та призначив до гетьмана свого резидента, фактичного співправителя.

Все ж Скоропадський продовжував клопотатися перед царем, аби той полегшив становище козацтва й посполитих в Гетьманщині, які потерпали від утисків з боку російських воєначальників та урядовців. Водночас гетьман настійно просив Петра I видати зрештою йому Жалувану грамоту, оскільки за традицією без неї він вважався юридично “неузаконеним” гетьманом. Перед 1710 роком Скоропадський послав цареві “Доношение от всего малороссийского народа с просительными о их надобностях пунктами”. У них переважно йшлося про статус російських військ, які перебували в Гетьманщині й утримувалися коштом місцевого населення; гетьман просив, щоб питаннями їх розміщення відав він сам і місцева старшина, щоб воєначальники не втручалися у адміністративно-судові повноваження місцевих старшин тощо.

Лише 5 січня 1710 р., опинившись перед загрозою нової війни з Туреччиною та потребуючи користатися з матеріальних і людських ресурсів України й бажаючи мати підтримку з боку козацької старшини, цар Петро I зрештою видав “Грамоту гетману Скоропадскому на уряд гетманский, маестности и булаву его”. В ній цар підтверджував право гетьмана Скоропадського володіти клейнодами і арматою Військовою “и всякие воинские и гражданские в Малой России дела управляют по войсковым правам”; цар зобов’язувався в своїх указах, які стосуються Гетьманщини, не порушувати “права і вольності стародавні” українського народу[8]. Нарешті, 11 березня 1710 р. цар Петро I видав давно обіцяний маніфест про заборону всякого чину московським людям називати українців “зрадниками” – “ибо кто тому преступлению (йдеться про перехід у 1708 – 1709 рр. Мазепи,

старшин і запорожців на бік Карла XII – Л.М.) не винен, тому не достоїн за другого такую укоризну терпеть...”[9]

Виданням всіх цих актів завершується перший етап наступу царизму на автономію Гетьманщини, передусім у плані обмеження прерогатив гетьмана. Другий етап настане згодом, після укладення Ніштадського миру 1721 р., коли цар Петро I, здобувши остаточну перемогу над Швецією та утвердивши свою самодержавну владу, зробить дальший рішучий крок по обмеженню суверенітету Гетьманщини та фактичній ліквідації гетьманського “уряду” – введенням Малоросійської колегії у 1722 р.

1. Див.: Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – К., 1917. – С.20 – 21.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.522.
3. Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі: “Чтения ОИДР). – М., 1859. – Кн.1, ч.ІІ. – С.176.
4. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.182 – 183.
5. Див.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн.VIII. – Т.16. – С.349 –350.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. –С.391.
7. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.228 – 131; Шевчук В.І. Скоропадський та його спроба врятувати українську державність // Розбудова держави. – 1993. – № 7. –С. 51 – 53.
8. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.257 – 259.
9. Там же. – С.262 – 264.